

Provinsialläkare i Skellefteå på 1800-talet

De första svenska läkarna utbildades vid universiteten kring Medelhavet från 1200-talet och framåt. Man gjorde då strikt åtskillnad mellan kirurger och invärtesläkare. De var ständigt oense, och samarbetade enbart av yttersta nödvång.

Många av kirurgerna arbetade även som barberare, och dessa två yrkesgrupper bildade ett gemensamt skrå i Frankrike vid 1300-talets början. Kirurgi betraktades som ett hantverk jämförbart med barberarens, och man talade om barberar-kirurger och barberar-frisörer.

På 1600-talet upphörde det gemensamma skrået, och kirurgerna började allt mer närma sig invärtesläkarna.

I Sverige ombildades Barberarämbetet år 1685 till Societas Chirurgica. Ända in på 1700-talet var det dock kirurgerna som rakade officerarna under fältslag.

1700-tal Amputation (Medicinhistoriska museet)

År 1797 blev kirurgerna medlemmar i Collegium Medicum, läkarkollegiet. Därmed hade kirurger och läkare likvärdig status och för båda yrkena krävdes medicinsk utbildning.

Märkesår

Tekniska genombrott

- 1714 Kviksilvertermometern uppfins
- 1815 Stetoskopet uppfins
- 1851 Oftalmoskopet (optiskt instrument för att undersöka blodkärlen i ögonbotten) uppfins
- 1865 Sterilisering av kirurgiska instrument och rengöring av sår genom baddning med karbolsyra (fenol)
- 1896 Blodtrycksmanschetten uppfins

Upptäckter

- 1831 Kloroform upptäcks
- 1847 Smitta kunde förhindras vid ex barnsängsfeber om händerna tvättades
- 1854 Man kommer på hur kolera sprids
- 1865 Karbolsyra (fenol) förhindrade infektioner
- 1869 Friedrich Miescher (1844–1895) beskrev en substans som han kallade ”nuklein”, som han funnit i cellkärnor. Grunden var därmed lagd för DNA-forskning
- 1873 Leprabakterien (spetälska) upptäcks
- 1882 Bakterien som orsakar TBC isoleras
- 1883 Kolerabakterien upptäcks
- 1884 Bakterien Yersinia pestis som orsakar pest upptäcks
- 1895 Röntgenstrålningen upptäcks
- 1897 Acetylsalicylsyra upptäcks
- 1897 Man upptäcker hur malaria sprids
- 1897 Organismen som orsakar dysenteri (rödsot) upptäcks

Behandlingar

- 1796 1:a vaccinationen mot smittkoppor utförs i England
- 1801 Första smittkoppsvaccinationen i Sverige
- 1816 Smittkoppsvaccination på barn blir obligatoriskt i Sverige
- 1844 Lustgas används för att söva patienter
- 1846 Eter används för att söva patienter
- 1884 Kokain används som lokalt bedövningsmedel
- 1885 Första rabiesvaccinet prövas

Viktiga steg

- 1750 En kvinna från varje stad ska sändas till Stockholm för att erhålla barnmorskeundervisning
- 1752 Sveriges första sjukhus öppnas i Stockholm. Serafimerlasarettet hade en särskild förlossningsavdelning där utbildning bedrevs.
- 1774 Landets första BB, Barnbördshuset Pro Patria, för borgerskapets kvinnor öppnades
- 1829 Barnmorskor tilläts använda förlossningsinstrument om de skaffat legitimation för detta
- 1870 Kvinnor tilläts studera medicin och bli läkare
- 1884 Den första regelrätta sjuksköterskeutbildningen startar på Sophiahemmet

Provinsialläkarna

Provinsialläkarna var statligt avlönade. Det fanns 1773 32 tjänster i landet s

om växte till 137 år 1880. Därefter kom byggandet av sjukhus igång och antalet minskade innan det åter började stiga. År 1970 fanns det 957 provinsialläkare i landet.

Den första tjänsten för Västerbottens och Norrbottens län inrättades 1755. Huvudort var då Piteå, Den första tjänsten som provinsialläkare där tillföll Ulrik Leonard Hjärne (1712-1758) som varande den enda sökande. Han var den store Urban Hjärnes son men hade annars inga meriter utom en oavslutad läkarutbildning.

Hjärne lyckades inte heller med sitt botande. Enligt honom berodde det på att det myckna brännvinsusupandet hade gett Pitebornas blod en ändrad natur så att inga läkemedel verkade.

Hjärne misskötte sina plikter och var nog mest intresserad av att tjäna pengar på de läkemedel han beredde och sålde i konflikt med apoteken. Det var nog för många en lättnad när han avled under en resa till Skellefteå där det utbrutit en epidemi av lunginflammation.

Först 1761 fick Hjärne en efterträdare i Johan Lyman. Han var meriterad och kompetent och tog sitt arbete på allvar. Han försökte besöka hela sitt distrikt och upptäckte bl.a. ett fall av lepra (spetälska) i Finland. Där han for fram utbildade han klockare och präster att utföra medicinska göromål.

Lyman efterträddes av 1767 av den betydligt äldre Johan Geringus. Han var inte beredd att flytta norrut utan begärde omedelbar tjänstledighet p.g.a. sjuklighet.

Som vikarie föreslog han Johan Grysselius. Men denne fick till en början bara en snålt tilltagen vikariatslön. Grysselius var duglig och räknas som en av pionjärerna på smittkoppsympning i landet. Tyvärr var han pigg på att enligt den tidens seder bota syfilis med kvicksilver.

År 1773 bestämdes det att de provinsialläkarna skulle ha sitt säte i residensstaden Umeå. Det innebar bl.a. att det för de flesta blev långt till distriktets enda apotek i Umeå.

Men distriktet var gigantiskt så de enda som kom i kontakt med läkarna var de som bodde efter kusten mellan Piteå och Umeå. Därför delades distriktet 1781 i ett södra med säte i Umeå och ett norra i Torneå.

År 1823 gavs tillstånd till flera nya provinsialläkar-distrikt. Västerbotten delades upp i ett Skellefteå och ett Umeå-distrikt.

Skellefteå-distriktet var gigantiskt och bestod av socknarna Skellefteå, Lövänger och Burträsk samt för lappmarksförsamlingarna i Arvidsjaur och Arjeplog.

Provinsialläkarna fungerade som förmyndare för alla annan hälso och sjukvård. De skrev olika typer av rapporter till Sundhetskollegium som var en föregångare till Medicinalstyrelsen. Speciellt ska nämnas årsberättelserna som finns i Medicinhistoriska databasen på <https://ep.liu.se/databases/medhist/>.

Årsberättelserna är guldgruvor till kunskap om ortens 1800-tals historia. Där skrev man inte bara om hälsotillståndet utan även om ex. om folkkyrnan och om industri, jordbruk och skogsskötsel.

Daniel Ulrik Moberger

År 1824 utsågs Daniel Ulrik Moberger till den första provinsialläkaren med en lön av 395 riksdaler 24 skillingar.

Carl Jonas Genberg

En månad senare ersattes han av Carl Jonas Genberg (1795-1849) f i Arnäs, Västernorrland och d i tyfus i Umeå.

Genberg bodde först på Kyrkobordet men flyttade vid giftermålet 1827 till Stämninggården. År 1832 flyttade han till Umeå.

Genberg var den som 1830 utförde obduktionen på Sara Greta Persdotters svavelsyreförgiftade halvårs-gamla son. Hon halshöggs det året för brottet.

Jöns Ekenstedt

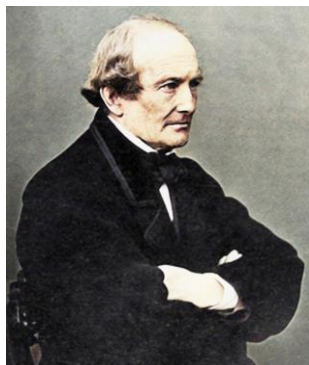
Lantläkaren och sedermera provinsialläkaren Jöns Ekenstedt (1789-1875) d i Degerbyn (Skellefteå museum, färglagd)

Redan 1821 hade Skellefteå församling utsett Jöns Ekenstedt (1789-1875) som "lantläkare" parallellt med att det fanns en provinsialläkare (statligt avlönad). Han slutade 1830 som lantläkare men när Genberg flyttade så blev han 1833 efterträdare.

Jöns var inte populär. Han ansågs som hård, otillgänglig, oskicklig och titelsjuk. Utifrån de synnerligen kortfattade årsberättelser han lämnade till Sundhetskollegium så var han också ganska lat.

Droppen var när han vägrade undsätta kyrkoherde Nils Nordlanders fru vid en förlossning. Då dök kyrkoherden upp i Degerbyn och tvingade med en laddad revolver Ekenstedt att följa med.

Johan Daniel Lindström

1864 Johan Daniel Lindström (1812-1869) f i Vadstena och d av tyfoidfieber i Degerbyn.

(Carl Peter Mazer/Skellefteå museum, färglagd)

Johan Daniel Lindström hade redan 1842 blivit "socken läkare" p.g.a. missnöjet med Ekenstedt. Provinsialläkaren fattade då agg till Lindström och använde ofta sin korta årsberättelser för illasinnat förtal om konkurrenten och grannen. Han preciserade aldrig vilka patienter som Lindström skulle ha felbehandlat så det troliga är att påståendena saknade grund. Ekenstedt gjorde också ett misslyckats försök att få sockenstämman att avsätta Lindström.

Lindström kunde ibland också indirekt kritisera Ekenstedt i sina rapporter. Bl.a. om en piga med syfilis som Ekenstedt hävdade led av hemorrojder. Dessutom tillbakavisade han Ekenstedts påstående om att han i komplott med apotekare Dyhr skrivit ut stora kvantiteter av gamla och förlegade medikamenter.

Lindström förefaller ha varit en mycket skicklig läkare. Han tog successivt över mer och mer av Ekenstedts åtaganden och skrev parallella provinsialläkarrapporter. År 1850 avlöste han formellt Ekenstedt som läkare för distriktet som 1853 hade en befolkning av i Skellefteå 14 378, i Norsjö 1 820 och i Jörn 1 280 personer.

Provinsialläkarna efter Lindström

Lindström efterträddes 1869-1871 av Johan Edvard Bergvall. Därefter Axel Ihrfors 1872-1879, Gustaf Geete 1879-1889, Johan Olof Sörlander 1889-1896 och August Bergengren 1896-1904.

Kirurgi

De första kirurgiska ingreppen gjordes med sprit som bedövningsmedel. Det gällde för läkaren att vara snabb!

Men på 1840-talet upptäcktes eter, kloroform och lustgas som bedövningsmedel. Så småningom blev eter det som användes men till en början var det kloroform som gällde.

Doktor Lindström tog hela tiden till sig de senaste medicinska landvinningarna. Som en av de första i Sverige sövde han redan 1850 två patienter. På den

ena amputerades lårbenet och på den andra underarmen. Det fungerade utmärkt efter det att 2 till 3 gånger den föreskrivna dosen droppats över ansiktet.

— Chloroform användt i Sverige. Helt nyligen har denna döfwande kropp blifwit begagnad åt vår store landsman, Friherre Berzelius, wid applicerandet af mora å hans ben. Som denna operation är mycket smärtsam, beslöt hans läfware, Lfsmefikus Næghius, att låta patienten inandas detta ämne. Werkan häraf war så stor, att Friherren efter operationen icke wiste annat, än att den ännu war ogjord.

1848-01-02 Västerviks Veckoblad skriver om en operation där patienten sövts med kloroform

När Louis Pasteur i slutet av 1800-talet lyckades påvisa att mikroorganismer spred sjukdomar kunde dödstalen vid operationer minskas till en bråkdel.

Men läkarna på 1800-talet hade insikt i hygienens betydelse. Förvånansvärt många operationer lyckades och inga komplikationer tillstötte. Man dränkte ofta in förband med brännvin för att desinficera.

Det skedde mängder av ortopediska ingrepp där man tog bort armar, ben, fingrar, etc. I de flesta fall blev patienten återställd.

Cancertumörer skars bort. Genberg nämner redan 1828 att några tumörer togs bort och att en same opererades för cancer i överläppen.

Första omnämmandet av bröstcancer i Skellefteå var 1844. Ena bröstet togs bort och kvinnan kunde resa hem efter två månader.

Operationerna gick vanligtvis bra med bara enstaka fall av inflammationer. Men ibland hade cancern spridit sig ...

Även plastikkirurgi med positiva resultat förekom vid brännskador och gomspalt.

Grå starr gav blindhet. Redan de gamla grekerna opererade detta. Man visste tidigt att om den grumlade ögonlinsen togs bort så återfick man synen men ögonen kunde då inte ställa om sig mellan seende på nära och långt håll.

Olika metoder användes för att avlägsna linsen. I mitten av 1700-talet började man ta bort den genom ett snitt vid hornhinneranden. Starroperationer utfördes varje år. År 1830 rapporterade exempelvis läkare Genberg om två lyckade sådana.

När förlossningar blev svåra kallades läkare in även om barnmorskorna oftast kunde utföra tångförlossning. Men varje år råkade man ut för att barnet låg på tvären eller av annat skäl inte kom ut. Fostret var vanligtvis avlidet men det förekom att de levde. En speciell borr användes då för att tömma barnet och efter att ha knäckt ryggraden kunde man få ut fostret i delar. Modern brukade oftast inte få några men.

En del kvinnor hade för trångt bäcken och fick genomlida detta flera gånger. Det första kejsarsnittet i Sverige där både mor och barn överlevde gjordes 1885.

Bräck var vanliga och ledde ibland till buköppning. I rapporten 1861 berättade Lindström att han blivit kallad till en man som fått en tarmmassa motsvarande ett fyraårigt barns huvud att falla ut på vänster sida. Tidigare hade mannen alltid själv lyckats trycka tillbaka tarmarna. Lindström gjorde ett snitt på 3 till 4 tum i buken och tryckte tarmen på plats men den föll åter ut. Morfinpulver beställdes från apoteket för att lindra de ohyggliga smärtorna. Men medicinen kom fram först dagen därpå och då hade mannen avlidit.

Medicinering

Några fall av gastrisk feber (infektion i magsäcken) försökte Genberg bota med laxering och några droppar opium.

Efterträdaren Ekenstedt fann att en blandning av muskot och oljesocker med kanel var ett bra förebyggande medel mot kikhosta. Medlet skulle ”i en påse af taft” bäras omkring halsen ”så länge kikhostan är gängse”.

Difteri behandlades genom att man penslade det angripna svalget med stark lapislösning. Dessutom brändes den angräpnade kläder.

År 1844 gick apotekare Dyhr och läkare Lindström samman och fick ut en begäran från predikstolen om att sockenmännen skulle insamla blodiglar. Blodiglarna beskrevs och insamling skedde.

Kräkmedel och laxermedel användes ofta. Smärtstillande och lugnande opium användes redan på 1820-talet och förmodligen ännu tidigare. Morfin nämns för smärtstillning och för att vara sömngivande. För utvärtes bruk hade man en stark tro till kvicksilver.

Mot kolera fanns det en del allmänna rekommendationer men även ”koleradroppar”, Thielemans tinktur som skulle intas med konjak eller brännvin.

Thielemans tinktur kallades även diarrédroppar då de förhindrade diarré. Tinkturen bestod bl.a. av 25 delar kräkrottdroppar (!! ger kräkningar) och 10 delar opium med saffran.

Dropparna kunde 1853 utlämnas receptfritt från apotek. År 1870 krävdes det dock recept.

Det fanns de som avstod de beska dropparna och satsade på brännvinet ...

Schreiberska brännvinskuren

En av de mer udda medicineringarna skedde då man försökte bota alkoholism med den Schreiberska brännvinskuren.

Tanken bakom den var att avskräcka från alkoholförtäring genom överintag. All vätska som intogs under en till två veckor, såväl som dryck och vid beredning av mat, bestod av 2 delar vatten och 1 del brännvin.

Kuren var på modet 1846 och doktor Lindström gjorde försök med den. Resultatet var året efter att av 27 vårdade så var 10 året helt nyktra, 15 har återfallit och två har avlidit varav den ena av lunginflammation under kuren. Året efter tvingades Lindström rapportera att en av de nyktra återfallit.

Flertalet i försöksgruppen fick f.ö. lunginflammation! Delirium var också vanlig och flera behandlingar fick avbrytas.

Doktor Lindström kunde inte nog prisa det av professor Huss framställda bruket av Opium och Kräksalt som gjort stor nytta vid behandlingen..

Lindström använde förmodligen Brunnsgården för kuren. Den hade 1847 hela 120 gäster vilket var mer än vanligt. Utifrån de många fallen av lunginflammation så pågick studien troligtvis vintern 1846-47.

År 1849 meddelade Lindström att han inte skulle göra något mer försök med detta. Behandlingshemmet måste ha varit ett dårhus ...

Rättsmedicinska undersökningar

Varje år utförde läkarna vanligtvis 2-4 obduktioner. År 1844 konstaterades en ha dött av att kroppen kollapsade p.g.a. alkoholförtäring, två av syrebrist och en ha drunknat vid ett slaganfall.

År 1825 hade doktor Genberg en där patienten hade dött av naturliga orsaker och en där ett barn dött ”genom bristande tillsyn under förlossningen”.

Men det mest kända det året var mordet i Glommersträsk som förmodligen inte var ett mord: Nygiftet Petrus Larsson hittades på morgonen den 16 november 1824 död i sin säng efter bara några dagars häftig magsjukdom. Beskyllda för ”mordet” och i förväg dömda av skvallret blev Petrus svägerska Anna Stina Olofsdotter och hennes mor Martha Larsdotter.

Den 20 juni 1825, ungefär ett halvt år efter mordet, förrättade doktor Genberg den medico-legala (rättsmedicinska) undersökningen. Han följde då stadgan för ”undersökning av förgiftningar”.

Efter obduktionen lades magens och tarmkanalens innehåll i en glaserad stenburk, vilken tillslöts med omslag och överbundna tjäderblåsar. Innehållet skulle undersökas kemiskt vid återkomsten till Skellefteå.

Först i juli och augusti, vid sammanlagt fyra tillfällen, utfördes den kemiska undersökningen. Dröjsmålet berodde på ”täta sjukbesök” och brist på ”reagentia”. Apotekaren i Skellefteå, Gustaf Fredrik Westring, fick betalt för använda kemikalier och för utfört arbete.

Den 20 aug 1825 satte Genberg sitt sigill under obduktionsprotokollet. Slutsatsen blev, att Petrus Larsson hade dött av giftiga medel. Man hade nämligen funnit arsenik och svavelsyra i den dödes innanmäte.

Båda kvinnorna dömdes mot sitt nekande till ”Arbets- och Correktionsinrättningen för kvinnor” i Stockholm. Svägerskan dog av skörbjugg i fängelset efter 5 månader. Modern fick sin dödsdom ändrad till livstids fängelser då det inte fanns några bevis för att arsenik använts!

Var det skvallret som dömde kvinnorna? Kläppteatern i Glommersträsk visade 1978 ”Redan till hälften dömda”.

Stig Sandström, stigsand49@gmail.com